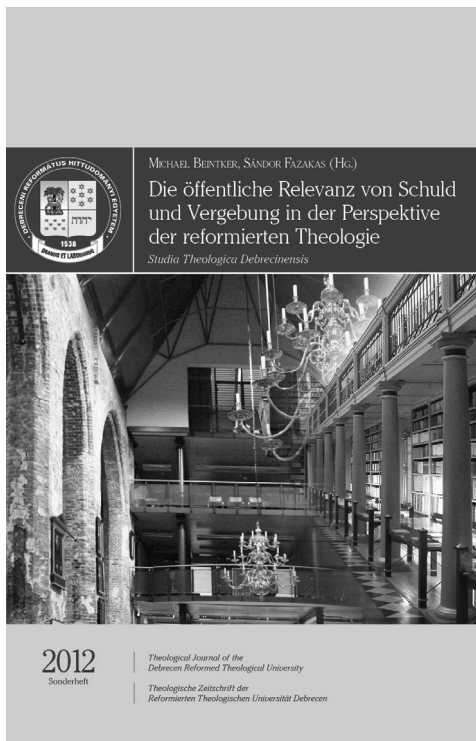

Michael Beintker – Sándor Fazakas (Hg.):
*Die öffentliche Relevanz von Schuld und Vergebung
 in der Perspektive der reformierten Theologie.*

Studia Theologica Debrecinensis. Sonderheft. Debrecen 2012.

ISSN 2060-3096, ISBN 978-963-8429-73-5, 160 old.

A Debreceni Református Hittudományi Egyetem teológiai szakfolyóirata, a *Studia Theologica Debrecinensis* nemrégiben különszámot jelentetett meg, amelynek címe így hangzik magyarul: *A vétek és a megbocsátás nyilvános relevanciája a református teológia perspektívájában*. A 2008-ban alapított folyóirat különkiadásának bevezetőjében a két kiadó teológus szakember adja meg a kötet alaphangját: a nemzetiszocializmus és a kommunizmus katasztrófáját követő idők megkövetelték és ma is igénylik a hajdan történtek komoly és avatott

feldolgozását. Mivel az akkori vétek-konstelláció – sok egyéb szempont mellett – teológiai rálátást, megközelítést is megkíván, a publikációban közreadott tanulmányok e „leütés”-nek megfelelően teológiai látószögből tekintik át a feldolgozás folyamatát, aszerint, ahogy ezt a felelős gondolkodók vették számba az Emdenben (Németország), 2012. március 15. és 18. között lezajlott *Die öffentliche Relevanz von Schuld und Vergebung in der Perspektive der reformierten Theologie – A vétek és a megbocsátás nyilvános relevanciája a református teológia perspektívájában* témájú konzultáción.

A tanácskozás során összesen 11 tanulmány, illetve referátum hangzott el a magyar és német nyelvterületen működő teológusok részéről. (A németek vonatkozásában meg kell jegyezni, hogy valamennyien tiszteletbeli tanári címet viselnek egy-egy magyarországi vagy erdélyi teológiai egyetemen.)

Michael Beintker (Münster): *Öffentliche Schuldkonflikte im Horizont vergebenden Handelns – erörtert am Beispiel der Schulddebatten nach 1989 – Nyilvános vétekkonfliktusok a megbocsátó cselekvés látóhatárán – vitás kérdések az 1989 utáni vétekkonfliktusok példája mentén*. Tanulmányát azal a megállapítással indítja, hogy egyre mélyebb a szakadék a bűnlavina és a felelősségvállalás között, és úgy tűnik, hogy az egyházi bűnbánat-intézmény jelentősége hátul maradt a történelem

folyamán. „Az átlagos tudatot már alig érinti meg a bűn belátása, merthogy annak alanyai lennénk.” (9. old.) Oda jutottunk, hogy az embert csak akkor érinti meg a vétek kérdése, ha a sérelem őt érinti, vagyis ha mások vétének ellene. Ebben a vonatkozásban a szerző G. Ebelinget idézi: a világnak nincs nyelve ahhoz, hogy beszélni tudjon a bűnről, de hatalommal rendelkező helyek sincsenek immár, ahol feloldozást adhatnának a bűn alól; s ugyanakkor azt is meg kell látnunk, hogy erre már igény sincs. Beintker három történelmi fordulóponthoz igazítja témájának kifejtését. Mindhárom a 20. században vált a vétekről szóló vita próbakövévé: az 1918, az 1945 és az 1989 után beállt időszak. A feltárás mellett szól – a mindenkori világ vétek iránti közönyének tudatában is – a politikailag és jogilag leszabályozott társadalom, hiszen ez arra kötelezte el magát, hogy kiáll az igazság és a jog mellett. Következésképpen ki kell hámoznia az igazságtalanságot, ki kell elégítenie az igazságosság iránti vágyakozást, de egyben a szenzációéhséget is. Csakhogy ez utóbbi esetben igen-igen tanácsos megfontoltnak lenni: az újságok szalagcímében felfedett vétek sokakban megerősíti az erényesség, a becsületesség meggyőződését, ami aztán annyira túláradhat, hogy végül a vétek terhével szemben nem találunk senkit, aki felelősséget vállalna ezért. Így támad a kollektív alibi, amelyet J. B. Metz „vétlenképzet”-nek nevez. Ilyen körülmények között az emberi vétek által okozott szükség a teológiai gondolkozás központi próbaterületének számít. A tisztázás azért nehézkes, mivel az alanyiaság veszendőbe megy a társadalom

„egyre áttekinthetlenebb gépezetében”. Ha viszont arra várunk, hogy az ügyet felverje a fű, a kivárás még nem távoztatja el a vétket. Ha a kérdést a kegyelem látóhatárába helyezzük, világossá válik, hogy a vétek ördögi körének, s a legnagyobb bűn súlyának is megszakad a hatalma akkor, amikor helyet adunk a bűnvallásnak, majd pedig a megbocsátásnak és a feledésnek. Erre a megbocsátó cselekvésre egyetemes elhívása van minden embernek.

Ferencz Árpád (Debrecen): *Scham. Eine systematisch-theologische Annäherung – A szégyen rendszeres teológiai megközelítése* című tanulmányának kérdésfelvetése a következő: van-e a szégyenérzetnek olyan társadalometikai dimenziója, amely túllépi annak individuáletikai dimenzióját. Ferencz Árpád először a fogalom jelentését és értelmezését vizsgálja meg az evangélikus, illetve katolikus lexikonirodalom segítségével. A továbbiakban Augustinus, majd pedig Bonhoeffer erre vonatkozó értékeléseit ismerteti. Végül G. Agamben filozófiai munkásságának a témát érintő elemeit tekinti át, és megállapítja, hogy a szégyenérzet elvesztése az ember védettségét teszi kockára; e veszteség pedig az ember emberségének megszűnését vonja maga után.

Eberhard Busch (Göttingen): *Schuldbekennnisse in den Schweizer Kirchen in der Hoffnung auf einen Neubeginn im Jahr 1945 – Az 1945. évi új kezdet reményében tett bűnvallások Svájc egyházaiban.* A reformáció egykori fellegvárának szülötte, E. Busch kompetens módon tárja fel, hogy a semlegességet vállalt Svájcnak is volt oka töredelmet gyakorolni a II. világháború után. Tanulmányát egy 1967-ben megjelent és nagysikerű

könyv üzenetével indítja: ez üzenetet Alexander Mitscherlich és Margarete Mitscherlich munkájának már a címe is hordozza: *Die Unfähigkeit zu trauern – Képtelenek vagyunk gyászolni* (R. Piper & Co. München 1967). Közvetlenül a háborút követő hónapokban igazolódt be, mennyire igaza volt Kálvinnak, amikor így tanított: az ember anynyiban képes beismerni tévedését, amennyiben megbizonyosodik arról, hogy ő elfogadott (tudniillik kegyelmet talált). Busch bemutatja azt az útkeresést, amelynek rendjén a hivatalos egyház képviselői meg akarták tenni bűnbánó nyilatkozatukat. A svájci evangéliumi-református egyház zsinata abból indult ki, hogy az iszonyú háborús veszteséget szenvedett német néppel való szolidaritás felülírja az ország semlegességét. A szerző ugyanakkor tárgyilagosan nevezi meg azokat a kényes pontokat is, ahol az államszövetség haszonélvezője volt a náci Németország háborús és népirtó politikájának. Az általánosító, az egyes vonásaiban, illetve hangvételükben és a politikai megfogalmazásokkal rokonítható bűnvallásokat idézi fel és bírálja azokat, de elismerően tár fel olyan szókimondó bűnvallásokat, amilyen például M. Wolff bírósági elnöke, O. Farner lelkipásztoré volt, akik mellébeszélés és szépítés nélkül vallották a svájci nép felelősségét a tragikus történések miatt. A tanulmány az újjáépítéshez nyújtott segítség felemlítésével zárul, és újból tudatosítja azt, hogy a közismert segélyszervezetet, a HEKS-et eredetileg a Német Szövetségi Köztársaság talpra állítását szolgáló humanitárius program hívta életre.

Karasszon István (Budapest): *Sünde. Eine Analyse alttestamentlicher Begriffe – A bűn ószövetségi fogalmainak elemzése*. A szerző fogalmakat tisztáz. A bevezető sorokban Barth és Bonhoeffer egybehangzó nézetét idézi, amely szerint az ember érzéketlenné vált a bűn valóságával szemben. A továbbiakban rátér a bűn és a véték angol fogalmának sokrétű kifejezésére, majd a tucatnyi elnevezés példáján keresztül elérkezik az ószövetségi héber szóhasználatig. Tárgyának alapos ismeretében megállapítja, hogy a rokon értelmű szavak jelentésvilágát igazából csak a nyelvészek tudják jól elhatárolni. Mivel e tétel a Szentírás ószövetségi nyelvére is érvényes, nagyigényű munkát feltételez az egyes bibliai fogalmak tisztázása is. A tanulmány törzsét a véték és a vele rokon fogalmak, valamint az egyes szókapcsolatok felsorakoztatása alkotja a תועבה-tól רעה-ig. Következtetésében arra hívja fel a figyelmet, hogy az egyes fogalmak tartalmát, erkölcsi súlyát minden teológusnemzedéknek újra kell fogalmaznia, méghozzá annak a társadalomnak a nyelvén, amelyikben él. Hogy e fáradozás nem hiábavaló, egy anekdota segítségével érzékelteti. Ebből kiviláglik, hogy a keresztyén neveltetésű embertársaink esetében könnyebben felfogható az egyes fogalmak közötti lényegbeli különbség.

Lindemann, Andreas (Wuppertal): *Sünde, Schuld, Vergebung? Paulus als Verfolger der Kirche und als Apostel Jesu Christi – Bűn, véték, megbocsátás? Pál az egyház üldözője és Jézus Krisztus apostola*. A tanulmány szerzője arra a kérdésre keresi a választ, hogy az Újszövetség és az őskeresztyén iratok minek minősítik Pál apostolnak, a korábbi Saulusnak

keresztényüldözését: „vétek”-nek vagy pedig „bűn”-nek? Emellett azt is kívánja tisztázni, hogy vajon szabad-e úgy értelmeznünk Saulus apostollá való elhívását, mint amely a megbocsátás aktusa? Lindemann átfogó kutatása kiterjed a Lukács-anyagra, az autentikus páli levelekre, valamint a deuteropáli iratokra. A dolgozat első része Lk és ApCsel locusait elemzi és gazdag exegetikai anyagot kínál a bűn és a megbocsátás kérdésköreinek tisztázására. Meglepő eredményre jut: a megvizsgált ígehelyeken nem a bűnbánatra, nem a megbocsátásra esik a hangsúly, hanem arra az erőre, amely kiragadta Pált korábbi „jó meggyőződéséből” és Krisztus apostolává tette. A tanulmány második részében Lindemann arra keres választ, hogy mi volt Pál apostol felfogása: mennyiben tekintette elhívását olyan isteni beavatkozásnak, amely egyben a megbocsátást is nyújtotta számára. A harmadik rész a deuteropáli levelek (Ef, Kol, 2Thessz, 1Tím) rövid igeszakaszait vizsgálja az előbb említett témakörben. A negyedik részben pedig arra a kérdésre keres választ: vajon lehetett-e modell az apostol esete a történelemben kitűnt vezetők számára? A 2012. március 15. és 18. között lezajlott konzultáció tematikáját illetően ezt jegyzi meg: az újszövetségi iratok egy belső kör használatára születtek, nem a széles nyilvánosságnak. A vétek konkrét hibázást jelent Pálnál, a bűn pedig az Istentől való elszakadás végzetét. Az ő esetében nem csak az a csoda, hogy együtt tudott élni a múltjával, hanem az is, hogy a megszülető gyülekezetekben elfogadottságra talált – vonja le konklúzióját a német Újszövetség-kutató.

Peres Imre (Debrecen): *Sünde und Versöhnung aus eschatologischer Sicht bei Paulus – A bűn és a megbékélés Pál apostol eszkatológiai szemléletében*. A tanulmány szerzője a népek apostolának felfogását vizsgálja a megbékélés összefüggésében, vagyis: mennyire befolyásolta Pál szemléletét a hellén, illetve judaista felfogás? A felvezetés egyrészt azt állapítja meg, hogy az apostol irataiban elsőrendű fontossággal bír mind a megigazulás, mind a megbékélés fogalma. Másrészt azt hangsúlyozza, hogy Pál hol ezt, hol pedig a másik kifejezést használja, ez pedig arra enged következtetni, hogy a két kifejezés azonos értelmi töltettel rendelkezik. A kutatók egy része el is fogadja ezt a nézetet, mások azonban elutasítják. Viszont J. Gnilka amellett áll ki, hogy a megigazulástan központi jelentőséggel bír Pál teológiájában. Az eszkatologikus vonásokat a dolgozat második és harmadik része bontja ki (Róm 5., valamint 2Kor 5. fejezete; a deuteropáli iratok közül: Ef 2,16; Kol 1,22). Rámutat arra, hogy Jézus Krisztus áldozata felmentést szerez az ember számára a mennyei ítélőszék előtt, és hogy elégtétel adassék a bűnért, erre nincs más mód, csupán Krisztus váltságáhalála. Egyedül ezáltal van megoldás az ember bűnös állapotára. E meggyőződés szemben áll a kor felfogásával, amely szerint az ember a maga élete alatt, halála után pedig a hozzátartozói révén szerezheti meg neki a halál utáni élet boldog beteljesedését. A befejező rész a görögök azon igyekezetét ismerteti, amivel ők az istenekre kívántak hatni (főként az alvilág isteneit állítani a maguk pártjára), hogy haláluk után jó sorsuk lehessen. A tanulmány követ-

keztetése ez: amikor Pál apostol az Isten előtt való megigazolást kizárólag a hithez kötötte és elvetette a cselekedetek érdemszerző erejét, egyaránt szem előtt tartotta a görögök és a zsidók fel fogását és gyakorlatát.

Fazakas Sándor (Debrecen): *Die Repräsentanzkrise in Kirche und Gesellschaft. Kritische Wahrnehmung aus der Sicht der Kybernese und der politischen Ethik. – A reprezentáció krízise az egyházban és a társadalomban. Kritikai észrevételek az egyház-kormányzás és a politikai etika szémszögéből.* Fazakas Sándor tanulmánya az egyházkormányzási ténykedés elméletét kutatja. Alapvetésében felidézi a németországi protestáns egyházak stuttgarti (1945), majd a Magyarországi Református Egyház budapesti (1946) bűnbánó nyilatkozatát, és leszögezi, hogy az akkori hivatalos megnyilatkozásokhoz kapcsolódóan az aláírókra kívánja összpontosítani figyelmét: kik ők és mennyiben képviselik az egyházat? Mi az, ami cselekvésüknek és megszólalásuknak tekintélyt, legitimitást, lelki hatalmat biztosít, éspedig azok után, hogy korábban tévesen jártak el szerepükben. Téves magatartásukat az jelzi – legalábbis a magyarországi református egyház esetében –, hogy a Bereczky Albert névvel fémjelzett Országos Református Szabad Tanács megkérdőjelezte annak idején a zsinati rangú nyilatkozók kompetenciáját, ráadásul kétségbe vonta, hogy az egyház rátalált volna a bűnbánat útjára. A mai világban, a jogállamiság feltételei között milyen megbízást vagy tekintélyt mutathat fel az egyház, ha az időszzerű kérdésekben kíván állást foglalni? A szerző arra vállalkozik e munkájában, hogy felkutatja az egyház reprezentá-

ciókríziséhez vezető okokat. A tisztség jelentésének és tartalmának bizonytalanságát elsődleges okként nevezi meg, abból kifolyólag is, hogy mára már lecsökkenni látszik a vallásos világtérkép fontossága, de annál fogva is, hogy az átjárhatóságok miatt elmosódtak az egyes tisztségek közötti határok. Ha a szerző eddig a reformátorok meglátásaira hivatkozott elsősorban, a második ok feltárásának rendjén G. Ebeling megfogalmazására („igé-infláció”) építi mondanivalóját. Az inflálódást abban látja, hogy valamennyi, teológiai képzés úgy folyik, hogy szem előtt tartja az egyházi hivatal viselését, de ennek csak elenyésző részét teszi ki a vezetésre való nevelés. A harmadik tétel értelmében tisztázatlan és meghatározatlan a kormányzási kompetencia, és ha ezt felrója valaki, mindjárt a lojalitás hiányával vádolják meg. (Példaként az egykori debreceni rendszeres teológia professzor, Török István esetét eleveníti fel.) Ugyanakkor a kívüllők érdeklődését csak a hierarchikus tekintélymodell szerinti megnyilatkozások vonják magukra. A záró következtetések értékes foglalatát adják a témában tapasztaltaknak, és megkísérlik felvázolni azokat az irányelveket, amelyeket érvényesíteni kell az egyházi nyilatkozatok kibocsátásakor. A szerzőnek az a meggyőződése, hogy az egyház képvisellete akkor ébreszt tiszteletet és elismerést, amikor a kormányzási ténykedés befele is irányul. Illetve: amikor érvényre juttatja az Igétől való függést.

Körtner, Ulrich H. J. (Bécs): *Die Repräsentanzkrise der Kirche und das Problem der Schuld – Az egyház reprezentáció-krízise és a vétek kérdése.* E tanulmány

„ráfelelés” Fazakas Sándor magyarországi fogantatású felvetéseire. A felelet új síkra, a szeretetszolgálat mezejére helyezi a tisztségek közötti differenciáltságot, és a vállalkozói diakóniát célozza meg. Mít jelent a képviseltség és a diakónia hitelessége ott, ahol az egyház úgy jelenik meg, mint vállalkozás? Mivé válik a szolgáló közösség, ha a diakóniai létesítmények átminősülnek korszerű szolgáltatói vállalkozásokká? E kérdésével Körtner egy Németországban fellángolt társadalmi vitába emeli be hallgatóságát, és megállapítja, hogy az egyház bűne a diakónia talaján is elburjánozhat. Olyan jelenséggel van dolgunk, amely a Harmadik Birodalom idején fokozottan megterhelte az egyházat. A cikk felmutatja az egyházi reprezentáció-modelleket és kitekint az EKD elvi szabályozására, amelyben a kormányzó grémiumok állásfoglalásának elméletét dolgozták ki – *Das rechte Wort zur rechten Zeit – Alkalmas szó, alkalmas időben* cím alatt (2008). Az ajánlás szerint e nyilatkozatoknak két vonulata lehet: lelkigondozói-pásztori vagy szociáletikai-társadalmi, de ezeken belül többféle tartalmat hordozhatnak – az előző tanulmány szerzője, Fazakas Sándor szociáletikus által mondottak értelmében. A továbbiakban a bűn és a következmény, valamint a megfizetés kérdéséről olvashatunk. Megállapítja, hogy a keresztyénség sajátos módon gyakorolja a megbocsátást, különösen olyan körülmények között, amikor az áldozat nem egyetlen személy, hanem a becsapottak, jogfosztottak kiterjedt köre. Erre nézve fogalmazza meg teológiai elvárását az egyház képviselői irányában, legyen az akár bűnvalláshoz és bocsánatkérés-

hez, akár bűnkinyilvánításhoz kapcsolt kíváncsalom.

Weinrich, Michael (Bochum): *Schuld und Sünde – Versöhnung und Vergebung. Eine Problemanzeige – Bűn és vétek – megengesztelődés és megbocsátás. Kérdésfelvetés.* Az emberek többsége a *Miatyánkból* ismeri a bűnfogalmat: következőképpen vétekként tartja számon, emiatt pedig nehéz a bűnről párbeszédet folytatni. M. Weinrich kísérletet tesz annak megindokolására, hogy miért kell ragaszkodnia a teológiának a bűn fogalmához. Először a kettőnek, a véteknek és a bűnnek a megtévesztésig terjedő hasonlóságát hangsúlyozza bibliai locusok és egyházi énekek felsorakoztatásával. Tanulmánya második részében az érem másik oldalát mutatja meg, és meggyőzi hallgatóságát arról, hogy a vétek és a bűn fogalma „bis zum Gegensatz verschieden”, az ellentétes jelentésig különböznek. A felmerült kérdések eldöntését a legalaposabb tanulmányozásnak kell megelőznie. A szerző nem vállalkozik erre, annyit azonban leszögez, hogy a vétekhez való helyes viszonyulás a megbocsátásra tekint, és viszont: a bűn megfelelő tematizálását a megbocsátás felől kell végrehajtani.

Plasger Georg (Siegen): *„Gottes Feinde kommen um” Kornelis Heiko Miskotte Predigt anlässlich der Befreiung der Niederlande am 9. Mai 1945 – „Elvesznek az Isten ellenségei.” Kornelis Heiko Miskotte igehirdetése 1945. május 9-én, Hollandia felszabadulása alkalmából.* Miként szentelhető meg Isten Igéjével a diadalünnep, miként lehet keresztyéni lelkülettel örvendezni egy győztes háború végén? A szerző Miskotte életét és művét mutatja be röviden a felvezetésé-

ben. Miskotte előbb lelkipásztorként, majd pedig teológiai tanárként szerzett nevet magának. A világraszóló felszabadulás ünneplésének légkörében különösen csenghettek, mindenkit meglephettek Miskotte szavai, amikor ezt mondta a 92. zsoltár alapján: „a mai nap boldogságába egy szemernyi boldogtalanság keveredett csupán, éspe-dig az, hogy nem fogjuk fel, mi történt velünk, és hogy alig van valaki, aki mindezt feldolgozhatta.” A 92. zsoltár Isten dicséretével indul és arról tesz bizonyosságot, hogy az Úr ellenségei elvesznek (10. v.). A prédikáció egyes szakaszai arról az emelkedett gondolkodásról tesznek tanúbizonyosságot, mely nem tesz egyenlőséjelet az Isten ellensége és a holland nép ellensége közé. Ismételten kijelenti, hogy a németek egyedül a választott nép elleni irtóhadjárat címén tekinthetők Isten ellenségeinek. Majd ekképpen hökkenti meg honfitársait: az Úr nem a hollandoknak adta a győzelem diadalát – felölük ugyancsak sokáig fennállhatott volna a Harmadik Birodalom: a győzelem Isten műve! A prédikátor kifinomult érzékkel találta meg az utat a közönyös hallgatók felé is, amikor rájuk pirított, hogy nem éreztek együtt a hosszú éveken keresztül félrevezetett német néptömegekkel. Együttal felvázolta a jövő feladatait is: csakis akkor lesz áldás a kivívott győzelmen, ha belőle új szociális rend, a munkának új jogrendje származik. Miskotte gondolatait K. Strijd továbbfejlesztésében ismerhetjük meg a következőkben, bizonyosságuul annak, hogy a prédikáció nem maradt hatástalan. Strijd vitába szállt Miskotte történelemszemléletével, azonban megállapította hermeneu-

tikájának helyességét, miután nem teremtett az Úrból olyan bosszúálló eszközt, akit az emberek irányíthatnak.

Fazakas Sándor (Debrecen): *Versöhnung und Aufarbeitung der Vergangenheit – Megbékélés és a múlt feldolgozása*. A tanulmány J. Derrida képalkotásából („a megbocsátás évszázada”) indul ki és felmutatja, hogy a műszaki vívmányoknak köszönhetően manapság bárhol a világon megjeleníthetők a múltbeli, rettenetes gatzettek. Létünk „állandó dimenziói” az emlékek. Hordozzuk őket, feldolgozásuk fájdalmas folyamat, de ennek közepette kell megtalálnunk a múlt számbavételének, illetve a megengesztelődésnek előfeltételeit, hogy a jelenben ne következze be újabb harc vagy szakadás. A tanulmány három részt és egy kitekintést foglal magában. Az elsőnek már a címe is teológiai indítást ad: *Megbékélés mint lehetetlen lehetőség*. A megbékélés többet jelent annál, hogy tisztázódik a konfliktus az egykori tettes és az áldozat között. A megbékélés a vétek egzisztenciális feldolgozása: érzékelní a vétket és megbocsátást gyakorolni. A teológia nem teheti meg, hogy hallgasson a megbékélés kérdéséről, miközben ez filozófusokat foglalkoztat (J. Derrida, H. Arendt, V. Jankélévitch). A második pontban olyan módon tisztázódik a megbékélés lehetősége, hogy őszintén feltárják a rettetet rezsimjeinek a büntetteit, a terrort, a gyilkosságokat, az emberi jogok megsértését, mint a vétkek történetét. Az emlékeket el lehet ugyan nyomni, ez azonban zsákutcát jelent, ami nem vezet sehova. A kivezető utat Isten irgalmának a felismerése jelenti, szemben a bűn köréből való kitörési kísérletek meddő

próbálgatásával. A harmadik pontban a szerző úgy közelíti meg a megbékélést, mint amely szociális folyamat is, és hivatkozik a dél-afrikai és a németországi paradigmákra. Míg a fekete földrészen eredményesen lezárták a múlt emlékeivel való leszámolást, addig Európának e nyugati szövetségi államában a narratívák és az elbeszélte történelem segítségével vélik megtalálni a nyugvópontot a feszültséget gerjesztő megtapasztalások utáni időkben. E gyakorlat alapján szorgalmazza Fazakas Sándor a megbékélés fórumainak létrehívását. A tanulmányt lezáró kitekintés a megbékélés és a múltfeldolgozás egymáshoz való viszonyát, fontossági sorrendjét taglalja, és aláhúzza, hogy a történelem átkának megtörésére elsősorban az érintett nemzedék a hivatott. A kettős kíváncsi sarkalatos pontját a bizalom képezi, amit a debreceni szakprofesszor E.

Jünger meglátása alapján idéz, majd arra következtet, hogy ahol nincs bizalom, ott új gazságok kapnak lábra. Viszont ahol él a bizalom, ott kölcsönös tehermentesítés, gyógyító emlékezés, közösen épített jövődől válik lehetségessé.

A kiadvány külső megjelenésében, tónusában és grafikájában szerencsésen illeszkedik a *Studia*-sorozatba. A felső borító fényképmontázs pedig ékesen ábrázolja a magyar és a német református teológiai műhelymunka elmélyítését.

Összefoglalóan úgy értékelhetjük a munka egészét, mint kísérletsorozatot a múlt kísérteteinek elhárítására. Kívánjuk, hogy a kezdeményezésen és a folytatáson nyugodjék Isten gazdag áldása.

Balogh Béla